

Jelena Đurić

Centar za religijske studije

Instituta za filozofiju i društvenu teoriju

Beograd

Postsekularnost i „modernizacija s dušom“

Apstrakt: U tekstu je reč o istraživanju Centra za religijske studije, koje implicitno sadrži problem postsekularnosti. Problem je zapravo dilema da li postsekularno znači preobražaj, ili nastavak sekularnog zanemarivanja onostranosti i transcendentnog smisla duhovnosti. Takođe se razmatra značenje pojma „religije“, čije je poreklo u ljudskoj duhovnoj potrebi za dokučivanjem telosa postojanja, koja smisao traži samo na „ovoj strani“. Međutim, s obzirom na duh vremena dominantne modernizacije, koja previda pojam onostranosti, institucija religije zastareva, pogotovo kada i sama gubi duhovnu vezu sa „onom stranom“. Uprkos tome, pokazuje se da je ideja duhovnosti važna i da nas kriza materijalnih dobara i potreba za održivom organizacijom okruženja vraća na nematerijalne vrednosti. Tako duhovnost prestaje da bude smatrana za deo religije, ili za njenu alternativu – duhovno može takođe biti i način na koji se gleda na svet i ljudsku prirodu. Mogućnost potvrđivanja ovih pretpostavki je, međutim, samo delimično data s obzirom na to da u ovom istraživanju eksplicitna pitanja o duhovnosti nisu postavljena.

Ključne reči: modernizacija, okruženje, postsekularnost, religija, duhovnost

Izraz „modernizacija s dušom“, stoji u uvodnom tekstu istraživanja predstavljenog na sajtu Centra za religijske studije (CREŠ)¹. On sugerše neka pitanja na koja ne možemo imati defi-

1 Nacrt istraživanja CREŠ, pod nazivom: „Postsekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji“ ima za

nitivne odgovore, ali je već i samo njihovo postavljanje i razmatranje činilac pokušaja dubljeg promišljanja sadašnje društvene situacije, a to je tema i ovog teksta. Zato podimo od pitanja: kako razumeti ovaj izraz? Možda je izraz „modernizacija s dušom“ poziv na otkrivanje jednog drugačijeg osmišljavanja života koje potrošačka orijentacija modernizacije uglavnom zanemaruje ili odbacuje? Ukoliko je to izraz potrebe za alternativnim oblikom modernizacije, pitanje je može li on da nas navede na ispravno razmišljanje o tome šta bi to trebalo da bude?

Videvši kako ideja drugačijeg pristupa modernizaciji (onog koji bi išao „s dušom“) iskrsava sa margina globalnih procesa, ne možemo da se ne zapitamo: da li je ona u takvoj poziciji zbog mogućnosti zloupotrebe, ili zbog svojih emancipatorskih potencijala? Naime, izgleda da *alternativna modernizacija* zahteva duhovni kontekst koji je u okviru moderne nauke ostao neistražen, jer je u okviru modernizacijske ideologije *progres* meren samo na osnovu vrednosti sa repertoara industrije potrošnje i tehnologije profita.

Postoje dobri razlozi da se to menja i o njima će ovde biti reči, ali neka se prethodno izraz „modernizacija s dušom“ shvati kroz prizmu pretpostavke o postojanju težnje za preobražajem koji traži drugačije viđenje modernizacije. Eventualni nazivi da je takav preobražaj globalno počeo, ne bi imali mnogo koristi od istraživanja upućenog samo na jedno posebno društvo. Čak i da je ovo istraživanje bilo usmerenije na dolaženje do relevantnih podataka o takvom preobražaju, ono bi jedino moglo da pokaže postojanje li mentalni kapaciteti za to.

antrfile sledeći tekst: "Post-secular Europe: a reality in which the discrepancies between the contemporary imperatives of development and sustainability on one side, and the religious worldviews, rooted in tradition, on the other, are being transcended. Modernization with a soul: A fantasy or the future?" (<http://instifdt.bg.ac.rs/crs/studentske-vrednosti.html>, pristupljeno 22.09.2013.)

S obzirom na to da nam uglavnom izgleda kako tokovi globalnih i lokalnih procesa nisu usklađeni, čudno je što ipak postoji neki sinhronicitet koji nas povezuje sa nečim što može da ide u prilog pomenute pretpostavke. To je *kolektivno sećanje* srpskog društva koje je poznavalo sličnu ideju, nekada izraženu kao poziv tadašnje inteligencije na potrebu da se izgradi „socijalizam sa ljudskim licem“.

Nije sad reč o tome da ovo istraživanje može da potvrdi kritički kontinuitet ove ideje na osnovu transponovanja humanističkih ideala na tekuću tranziciju režima u Srbiji. Sve da i postoji prostor da se takva prošlost ovde učita, to ne bi jemičilo kakav će biti ishod budućeg razvoja. To je uglavnom pitanje moći, a izvori humanog potencijala koji bi mogli da menjaju čvrsto umrežene ideje i prakse dominacije posthumanizma, nisu u društvu dovoljno očigledni. Uostalom, znamo da je pomenuta humanistička ideja i u vreme socijalizma delila sudbinu marginalizovanih, svih koji pružaju otpor otuđujućem sistemu.

U načelu, snaga ideje „modernizacije s dušom“ može da bude u tome što proizlazi iz realne potrebe, planetarno urgentne, da se shvatanje ekonomskih principa globalizujućeg sistema uskladi sa ekološkom, kao i sa psihološkom održivošću ideja koje su, po pretpostavci, povezane sa prihvatanjem postsekularnih vrednosti.

Neki odgovori ispitanika koji mogu ilustrovati ovu temu, prikazani su tabelama frekvencija dobijenih u ovom istraživanju CreS-a. Tabele frekvencija otkrivaju, između ostalog, etičke potencijale budućih akademskih građana Srbije na osnovu njihovog vrednovanja različitih životnih oblasti.

Premeštanjem uloge „svetog“ (sakralnog) iz religijske sfere u sferu „svetovnog“ (sekularnog) – a koja se tiče ideološko-političkog i socio-ekonomskog života, kao i svega psihološkog koje dotiče najdublja ljudska osećanja i najviše vrednosti ličnosti i kulture – dešava se pomak koji menja shvatanje „religije“. Međutim, ukoliko na taj način religija postaje imanentna svetu, postavlja se pitanje: šta se zbiva sa onim metafizičkim smislom religijskog koji označavamo kao „onostranost“? Kao što sama reč kaže, „onostrano“ stoji naspram „ovostranog“, odnosno, svetovnog. Dakle, šta se dešava onda kada se „ona“ i „ova“ strana izjednače? Apokalipsa ili, poništenje onostranosti?²

Glavna dilema koncepta postsekularnog jeste: da li označava preobražaj, ili nastavak sekularnog zanemarivanja onostranosti i transcendentnog smisla duhovnosti kao simbola ili arhetipa „nadčulnog“ sveta? U vezi s tim ostaje nejasno i to kako je rešena ova dilema u odnosu na proširivanje značenja „religije“, koja potiče od ljudske duhovne potrebe za dokučivanjem *telosa* postojanja? Da li traženje smisla i svrhe postojanja samo na „ovoj strani“, u bilo čemu u šta se može verovati, znači „religioznost“? S obzirom na iščezavanje ideje onostranosti, u duhu vremena dominantne modernizacije, institucija religije

2 Pomak u značenjima pojmova „svetosti“ i „duhovnosti“, koji su nekada bili sastavni deo religije, vodi do toga da metafizički smisao religijskog postane suvišan. „Sveto“ postaje širi pojam od „religijskog“, pošto se može pripisivati vrednostima i „ove“ i „one“ strane. Međutim, ako bi se ostalo bez „one“ strane, ako bi preostala samo „ova“ strana, onda bi to impliciralo da samo svetovne institucije (dakle, nauka, a u stvari – politika) imaju autoritet da definišu predmete i pojave svetog. S obzirom na to da se iščezavanje svetog dešava u procesima politizacije, kojoj podležu i naučne i religijske institucije, pitanje „autonomije svetosti“ bi trebalo postaviti institucijama uopšte. Od suštinske je važnosti, naime, da li se nešto spolja, od strane institucionalizovanog „autoriteta“, nameće ili sugerise kao „sveto“, ili je nešto sveto kao takvo i zato što samim sobom donosi odgovarajuće osećanje sinergije sa okruženjem?

postaje zastarela, pogotovo kada i sama gubi duhovnu vezu sa „onom stranom“.

Otuda dolazi do toga da ekonomija i ekologija počinju da se posmatraju kao „religije“ (tj. kao da im je religija imanentna). Nelson (Robert H. Nelson), na primer, analizom antagonističkih odnosa između ekonomije i ekologije u XX i XXI veku, utvrdio je da su pitanja o tome kakav treba da bude odnos ljudi spram prirode, uticala na njihovo pretvaranje u javne, sekularne religije (iako one ne pominju svoje judeo-hrišćansko poreklo). Ekolozi vide ljudske aktivnosti kao nešto što vodi promeni klime, ili porastu stanovništva, a ekonomski rast smatraju za nemoralno ugrožavanje prirodnog poretka. Ekonomisti nastoje da iskoriste prirodu što više da bi omogućili što veću proizvodnju dobara, usluga i drugih pogodnosti za ljude. Borbe koje se vode između ovih sekularnih takmaca – ekonomije i ekologije, imaju prikriveno religijsku prirodu, tvrdi Nelson, sugerišući da, pošto će ishod tih borbi imati trenutne posledice na sve, treba uticati na njihov izbor pomoću dubinske analize, koja ispod retoričke površine otkriva religijske svrhe i vizije oba stanovišta.

S obzirom da to znači pomeranje religijskih svrha i vizija u nauku, onda pravi predmet dubinske analize treba da bude politika tog pomaka. Poznato je da je modernost otpočela kada se pre više vekova nauka odvojila od one oblasti ljudskog duha nad kojim je institucija religije imala moć. To je značilo i odvajanje nauke od krajnjih pitanja postojanja koja su intimno vezana s verovanjem. Pitanja verovanja i vere su, dakle, ostala religiji, a nauka se, ne našavši izvesnost, držala verovatnoće, pomoću koje je otkrila mnoga znanja, ispoljena kroz sofisticiranu tehnologiju i njoj odgovarajuću moć. Slabosti ove moći ukazuju na paradigmatiska i metodološka ograničenja modernizacijom politizovane nauke, ali se ne vidi kakva će biti dalja politika povodom toga. Ne vidi se, takođe, kako zaustaviti inerciju, koja je – posredstvom

„nauke“, a po potrebi i „religije“ – usmerena ka tome da „kratija“ uzme svu moć – za koju je važna kontrola teleoloških rešenja.

Ljudski um je, dakle, na raskrsnici sa koje može ili da nastavi da služi interesima moći, bez obzira na štetne posledice, ili da traži mogućnost preobražaja, „modernizaciju s dušom“, koja iziskuje paradigmatiku promenu pogleda i odnosa prema svetu. Međutim, budući da na taj način nauka stiče mogućnost emancipacije od iskušenja zloupotrebe moći, taj izbor pokušava da se spreči i ideja o njemu se potiskuje tim više što više odmiče tranzicija u svrhu globalizacije, koja je postala glavna „religija“ modernog sveta. Izgleda da se zato i poništava ideja veze sa „onom stranom“, a „duhovnost“ se svodi na pojave i procese sveta (koje najčešće prate opisi descendencije ljudske prirode). Pošto se zdravo za gotovo uzima zamena teze „transcendentno svetog“ za „svetost svetovnog“, kriza se umesto unutrašnjim duhovnim naporima pokušava rešiti tehnološkim sredstvima. Previđa se mogućnost da tehnološka rešenja budu, u stvari, odloženi porazi, koji osiguravaju konačan kolaps ukoliko izdaju humane vrednosti.

Tada to ne bi bila „modernizacija s dušom“, koja teži da vrati materijalnost duhu. Naprotiv, sada se smatra da je „duhovnost“, ne samo „otelovljena u sopstvu i u kulturi“, nego i „produžena u tehnologiji“ (Rowson 2013). Taj odnos prema duhovnosti je, kako pojašnjava Rouson (Johnatan Rowson), rezultat „evolucije znanja“. Ova „evolucija“ znači promenu značenja suštinski važnih pojmova i ideja. Artikulišući razloge koji bi intelektualne ateiste mogli ubediti da treba prihvatiti „duhovnost“, Rouson kaže da nije nužno da se duhovnost smatra za deo religije, kao što ne mora biti shvaćena ni kao njena alternativa. Duhovno, kako kaže, može biti i način mišljenja o ljudskoj prirodi.

Ali Rouson ne želi da ljudsku prirodu veže za vrlin, koje su kao takve arhetipovi božanskog, nego umesto toga

navodi naučna znanja o tome da je ljudska priroda društvena i podložna automatizmu nesvesnih impulsa primljenih iz okruženja. On konstatuje da se sa „evolucijom znanja“, jezgro duhovnosti vidi u: smislu, veri, moralu, kao i to da moral ne odgovara više toliko etičkom principu, koliko ideji o sebi i sposobnosti da moral vidimo kao konstruisan, dok pri tom ipak radimo na svo- me integritetu. U ovoj „evoluciji znanja“, prihvatljiva je ideja da se zdrav razum više ne tiče činjenica, koliko društvenih i kultur- nih normi. Ovoj listi, dakako, pripadaju i rešenja poststruktura- lizma koja se tiču promene shvatanja „sopstva“. Na osnovu toga, ne samo da se sopstvo više ne smatra za jedinstveno i čvrsto, nego se smatra da je iluzorno, ili bolje rečeno, virtuelno, što zna- či: stvoreno i održavano pomoću priča koje pričamo sebi o tome ko smo. Samo još nedostaje uvid kako je na osnovu toga pripre- mljen teren da se izgubi razlika između *sebe* i *slike* koju imamo o sebi (ili slike drugih o nama), a taj gubitak sopstva postao je, u stvari, dobitak za tehnološku nadmoć kroz digitalizaciju tela i realnosti uopšte, preko medija, na primer (Đurić 2012:191; 201).

Da bismo osvetlili još više sliku našeg istraživanja, seti- mo se jednog ranijeg istraživanja koje ukazuje na „potvrđivanje sociološke pretpostavke“ da se „šanse za revitalizaciju religije umnožavaju u meri u kojoj svetovni odgovori promašuju“ (Va- sić 2008). Iz perspektive razmišljanja o postsekularnom, bitno je da se sada utvrdi pravo značenje ove „revitalizacije“. Takođe treba preispitati tvrdnju da je religijskim promenama, do kojih je došlo u društvu u periodu „urušavanja socijalizma“ i „tranzi- cijie“, dovedena u pitanje teorija sekularizacije, koja implicitno postoji u sociologiji i pre njenog formulisanja šezdesetih godina prošlog veka.

Kada su, pre više godina, uočene religijske promene u nekoliko socioloških istraživanja javnog mnjenja, bilo je usta- novljeno da su, ne samo „u religijskom kompleksu uopšte“, već i posebno kod tradicionalnih religijskih zajednica u svim

područjima religijskog života, verifikovane promene koje nisu bile prevashodno religijske prirode, već su predstavljale sintezu sa ovostranim motivima, pre svega etnocentričnim, nacionalnim i tradicionalističkim (ibid: 195). No, ako sada imamo u vidu da su tumačenja izvedena na osnovu tadašnjih istraživanja, vrednovala desekularizaciju sa stanovišta modernizacijskog progressa kao pojavu regresije društva, onda za rasvetljavanje pojma postsekularnog moramo preispitati ta tumačenja.

Iz perspektive našeg razmatranja problema postsekularnog, izgleda da je „tradicionalistička konfesionalna identifikacija stanovništva u Srbiji“, koja je bila „u funkciji vankonfesionalnih ciljeva“ (ibid), u stvari značila zanemarivanje duhovnosti (u transcendentnom smislu). Na taj način je bio umanjen i društveni značaj crkvenog posredovanja duhovnosti, odnosno, religija je bila zloupotrebljena, a ne revitalizovana. To može ostati neprimjećeno samo u kontekstu sekularnog modernizacijskog pogleda na svet. Usvajajući taj pogled, sociologija ne prepoznaje duhovnu ljudsku potrebu koja se odnosi na onostrano, a koja bi trebalo da je osnovni činilac motivacije vernika, koji nisu samo mehanički i interesni pripadnici verskih zajednica.

Drugo je pitanje da li je i u kojoj meri ovaj činilac (transcendentnog smisla) duhovnosti prisutan u „religijsko-crkvenom kompleksu uopšte“, tj. u onom koji postoji u razvijenim modernim društvima, gde bi trebalo da „služi održavanju ravnoteže na političkoj i društvenoj sceni između religioznog i ateističkog stanovništva“ (ibid). Nije isključeno da ima slučajeva, pa čak i da ih je mnogo, da tradicionalni pripadnici religijskih institucija ne doživljavaju svetost onostranosti, te da je njihova tradicionalna religioznost u duhovnom smislu ispod duhovnog nivoa onih koji sebe nazivaju ateistima, jer ne pripadaju nijednoj konfesionalnoj instituciji, ali koji su svoje poglede i ponašanje uzdigli doživljavanjem svetog u svetovnom.

Uvidi u ovako postavljen problem duhovnosti, kao mera postsekularnosti društva u Srbiji, ne mogu se postići samo na osnovu ukrštanja etičkih i religijskih parametara. Pokazatelj odnosa ispitanika prema duhovnosti, zavisno ili nezavisno od toga kakav je njihov odnos prema konfesionalnoj instituciji, mogu se rekonstruisati i na osnovu pitanja koja se neposredno, kao i onih koja se posredno tiču duhovnosti, odnosno, onih koja pokazuju postsekularnost. Tako se, na primer, među pitanjima koja se tiču životnih ciljeva, mogu uzeti u obzir: razvijanja sopstvene mašte i kreativnosti, što kao veoma važno vrednuje 46% ispitanika, a kao važno 42%, ili pomaganja osobama u nevolji, što kao veoma važno vrednuje 35%, a važno 54% ispitanika.

Sa druge strane, kada je reč o poverenju u druge, malo ispitanika procenjuje da se može imati poverenja u mnogo ljudi, dok se pretežno misli da ljudi više brinu samo za sebe. Međutim, ipak bi se većina ispitanih studenata (ukupno 99%) za pomoć obratila svojim kolegama sa fakulteta (uvek 37%, ponekad 62%) i rodbini (ukupno 94% – uvek 37% i ponekad 57%), pa čak i poznanicima (uvek 5% i ponekad 71%). Sledeći koji zaslužuju poverenje su komšije (uvek 10%, ponekad 63%), kumovi (uvek 19%, ponekad 48%) i zemljaci (uvek 6%, ponekad 60%).

Podatak da se daleko manje veruje u pomoć članova verske zajednice (uvek 6% a ponekad 35%), govori o veoma slaboj povezanosti pravoslavne verske zajednice, budući da se 88% ispitanika izjasnilo da su pravoslavci. Možda je to u vezi sa tim što većina njih (99%) dovodi religiju u vezu sa privatnošću (66% veruje da je religija potpuno privatna stvar, a 33% je doživljava kao polu-privatnu i polu-javnu). Takođe nije dovoljno jasno u kojoj meri bi se mogla utvrditi duhovnost na osnovu pitanja koja se neposredno odnose na religiju, kao što su, na primer, stavovi o religiji (tabela 2), ili o postojanju Boga (tabela 3), ili koliko je Bog važan? (tabela 4).

Tabela 2. Odnos studenata prema religioznosti u Srbiji (u procentima).

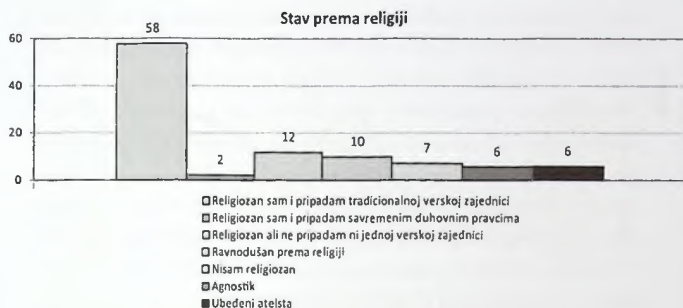

Tabela 3. Stav studenata u Srbiji prema postojanju Boga.

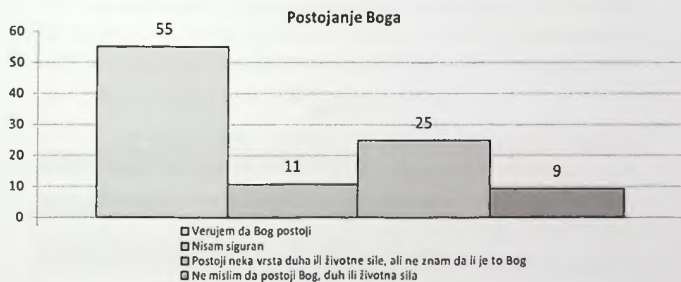
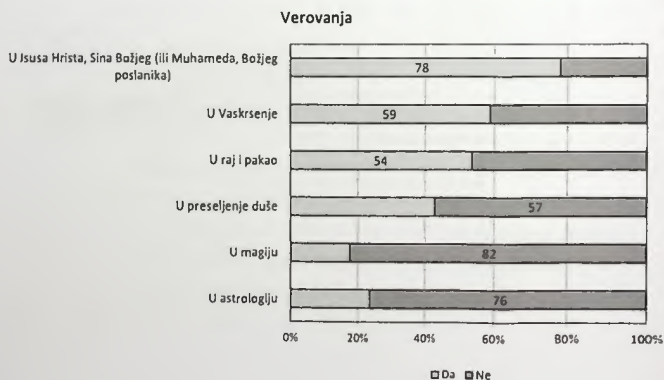

Tabela 4. Važnost Boga za život studenata u Srbiji (u procentima).

U vrednovanja koja upućuju na duhovnost mogle bi se ubrojati i antropološki-tradicionalno-kulturno-religijski granične oblasti saznanja, tj. verovanja poput: metempsihoze, magije ili astrologije.

Tabela 5. Dogmatska i nedogmatska verovanja studenata (u procentima).

Filosofskoj orijentaciji ovog teksta zapravo je potrebni-ji kvalitet nego statističko kvantifikovanje, tako da tumač istraživanja, poput mene, može samo odati zahvalnost organizatoru za uvid u komentare istraživanja, jer se u onome što su ispitanici dopisivali na marginama upitnika pojavljuje ta dimenzija kvalitativnog ličnog reagovanja. Ta dopisivanja su upravo onoliko važna koliko ukazuju na slabosti upitnika. Tako se, na primer, tamo pokazalo da pitanje 36, „koji je vaš stav prema religiji?“, nema ponuđenu opciju da neko pripada tradicionalnoj verskoj zajednici ali ne veruje u njeno učenje. Osoba koja je obrađivala istraživanje je smatrala da je primer toga devojka koja je tu zaokružila dva odgovora pod 1. da pripada tradicionalnoj religiji, a pod 3. da ne pripada; da bi zatim na sledeće pitanje zaokružila da pripada pravoslavnoj verskoj zajednici; a na pitanje verovanja u Boga odgovorila da ne veruje ni u šta navedeno i dopisala „da postoji viša sila, druga dimenzija“.

Ipak je za promišljanje postsekularne duhovnosti značajan nedostatak što istraživanje nije ispitalo kako se shvata duhovnost. Na to skreće pažnju komentar jednog ispitanika, koji je na marginama svog upitnika, prilikom popunjavanja pitanja o važnosti različitih oblasti života, pod stavkom 1 – religija, dopisao: „duhovnost“ i zaokružio „veoma važna“.

U očekivanju ovakvih podataka iz nekog budućeg istraživanja možemo potražiti neke odgovore na pitanje: zašto je duhovnost važna? Možda najelegantnija pretpostavka, koja je i naučno počela da se ispituje, jeste da je duhovnost jedna od fundamentalnih ljudskih potreba. Ukoliko je tako, onda je ta potreba česta, ali u tom slučaju problem je to što se u postojećem okruženju njeno ostvarenje zapostavlja. Površna potrošačka orijentacija, koja je konstanta modernog društva, sprečava da se preispita i koriguje odnos, kako prema spoljašnjem okruženju (prirodnom i društvenom), tako i prema sopstvenom

unutrašnjem životu. Zbog toga mnogo ljudi ima doživljaj duhovne praznine tj. osećaj da nešto nedostaje.³

Dominantan modernizacijski pogled na svet ne dopušta da se ljudski problemi sagledavaju celovito, kao organski problemi ljudskog života i ljudske zajednice. To je, međutim, bitno jer ljudi zavise mnogo od uslova u okruženju – kao sav svet života i ljudska bića mogu da uspeavaju samo u sinergiji sa okruženjem.⁴ Već svest o tome da treba uzeti u obzir svrhu celine jeste dovoljan razlog da se konačno krene u prevrednovanje moderne kulture i društva. Čak i kada ostavimo po strani problem onostranosti, ostaje čitav krug praktičnih pitanja koja se mogu bolje razumeti uzimanjem u obzir duhovnih potreba ljudi.

Smisao postsekularne „modernizacije s dušom“ može biti i u razumevanju toga da će mnoge oblasti imati *koristi* ako prihvate duhovnost, jer ona može da poboljša naš odnos prema obrazovanju, mentalnom zdravlju, smrti, a i prema razumevanju

3 U razumevanje tog nedostatka uključena je i pretpostavka o njegovom unutrašnjem poreklu (tj. pretpostavka da ono izvire iz same ličnosti i njenog razvoja, koja potiče od lakanovske teorije izvedene iz „lingvističkog obrta“ strukturalizma). No, s obzirom da nijedna osoba ne pripada samo sebi, nego i drugima, to niko ne može izbeći uticaj problema koji dolaze iz sveta (a to neizostavno uključuje dopunjujuću pretpostavku fukoovske provenijencije) (Đurić 2012).

4 To je, prema mišljenju Robinsona (Ken Robinson), posebno važno u obrazovnim institucijama, jer su to institucije sistema koje se bave podmlatkom za budućnost. Umesto što se standardizuje i depersonalizuje znanje, trebalo bi da se vratimo na osnovno, a to je razvoj ličnosti. Pošto je obrazovanje deo kulture, bitno je da i ta strana bude zastupljena, kao i to da ono bude u funkciji društvene ekonomije. Ali, pre svega, treba voditi računa o ljudskim potencijalima, jer samo oni mogu da omogućće preobražaj. Osnovno je preuzeti svest o tome da obrazovanje uključuje ljudski sistem koji deluje na osnovu odnosa: osećanja, zainteresovanosti, nadahnuća. Zato je za dobro obrazovanje neophodno angažovanje svakog učenička, a to zahteva da sposobnosti svakoga budu prepoznate. To je suština društvene promene.

sebe. Takav utilitaran pristup u odnosu na duhovnost čak je moguć i u prihvatanju askeze – uzdržanosti koja se vrednuje više od sklonosti ka materijalnom dobru, užitku itd. On se orijentira spram krize materijalnih dobara u društvu i ponaosob, a ne razmatra vrlinu kao pobudu za poboljšanje svoga djela ljudske prirode. Rouson se jedino uzda u to da će upornost ekoloških problema navesti ljude da „uzmu duhovnost ozbiljno“ i „promene ponašanje“. Ne samo na ličnom, nego i na društvenom planu, smisao nematerijalnih težnji biće sagledan zbog krize materijalnih dobara i zato što se koncept ekonomskog rasta pokazao ekološki problematičnim, pa će postati nužno prilagođavanje mogućnostima okruženja i održiva organizacija sistema (Rowson 2013).

Možda na drugi pogled uvidimo da je svejedno da li će se do krajnjih vrednosti doći utilitarnim ili deontološkim putem. Ukoliko se, naime, nematerijalne težnje opravdavaju na osnovu povezivanja ekonomskih i ekoloških principa, onda ne treba insistirati na razlikama između toga da li se verovanje u duhovni progres vidi kao način da se lakše prihvate ograničenja, ili kao motiv samousavršavanja. U tom kontekstu postaje opravdano i to što su problemi duhovnosti, s obzirom na svoj značaj, prestali da budu rezervisani za filozofiju i religiju, pa su odgovori na njih počeli da se traže i drugde.

Kada se ima na umu *telos* celine, onda bi ono što je dobro po sebi i ono što je korisno za naše ciljeve, trebalo da se podudara. Kad nam ciljevi nisu u redu, (kad nisu dobri, pravi, istiniti), onda se ono što nam izgleda dobrim za nas, razilazi od onoga što je dobro celini, ali treba da znamo da nas bez opšteg dobra ne čeka ništa dobro u perspektivi. Zato je važno teleološki posmatrati jer se samo u tom pogledu korist i dobro poistovećuju. Samo ono što je korisno za svrhu celine, može biti suštinski dobro za pojedince koji joj pripadaju. Naravno, bitno je da se ne

iskrivljaju značenja reči i da se opšte dobro ne zloupotrebljava za lične ciljeve. Sa druge strane, za pojedince je važno da shvate da ne vide svi odmah nužno sve strane celine – okruženja kojem pripadaju. Tako ni otkrivanje „one strane“ nije dostupno svakom, ali za svakoga je bitno da nađe svoje mesto u opštem poretku stvari, a znaće da je tako kada se oseća u skladu sa svojim okruženjem. Samo tako je moguć lični duhovni razvoj i preobražaj svoje prirode ljudske, koja je deo svega i zato ume da ceni i svetski i van-svetski sveto.

Treba prevazići, dakle, takav pogled na svet koji ljudski duh vodi u nesigurnost između neverovatnih dogmi religijskih doktrina i ubeđivalačkih metoda naučne verovatnoće. Obe te sfere društva, svaka u svom domenu, pojavljuju se takođe kao institucije moći, koje nikad ne primećuju duševne potrebe ljudi. Kada se tome doda sprega potrošnje/profita, koja dominira društvom, a prirodu ne štedi, postaje jasnije zašto konzumerizam ne uspeva da zatre stalno ni sasvim osećaj nedostatka i užasavajuće praznine. Širenje svesti o tome jeste uslov slobode da se preispita osnov i dalja perspektiva funkcionisanja sistema, i da se pronade način da se promeni pogled koji za progres smatra samo tehnološki razvoj, a ispušta iz vida duhovni napredak ljudi.

Tumačenje istraživanja u ovom svetlu otkriva mišljenja mladih, koji su budućnost društva, kao podsticaj da se razmatra šta mora ili šta treba da se menja pod hitno, i kakve mogućnosti postoje za neka prilagođenja – pojedinaca, ali i društvenog sistema. Ljudski resursi, kao i svi resursi sveta, pohranjeni su duboko i često su skriveni. Da bi se do njih došlo, treba da se steknu povoljni uslovi, koji mogu da znače poziv na „modernizaciju s dušom“.

Rezultati istraživanja, odnosno dobijeni odgovori na postavljena pitanja i grupe pitanja, pokazuju vrednosne stavove akademskog podmlatka u Srbiji prema različitim vrstama pro-

blema. Istraživanje je, naime, obuhvatilo širok spektar problema, koji bi se mogli grupisati na sledeći način:

- 1) *pridavanje važnosti* slobodnom vremenu i različitim oblastima života: (religija, posao, porodica, prijatelji, politika, obrazovanje); poverenje; solidarnost; sloboda izbora i kontrola sopstvenog života; odnos prema moći i klasi; oslanjanje na druge; uslovi važni za zajednicu; rodni odnosi, odnosi prema deci, braku, homoseksualnosti, roditeljima, obavezama, poslu, domaćinstvu, nezavisnosti; osobine bitne za druženje; pripadnost grupama, shvatanje srpstva, shvatanje nacionalnosti i nacionalna distanca spram drugih nacija;
- 2) *ponašanja*: korupcija (primanja mita, utaje poreza), promiskuitet (vanbračne afere, neobavezan seks, prostitucija, homoseksualnost), abortus, naučno eksperimentisanje sa ljudskim embrionom, vantelesna oplodnja; razvod, eutanazija, samoubistvo, smrtna kazna, genetski modifikovana hrana, droge;
- 3) *odgovornost*: pojedinac i/ili država, država ili preduzeća, nezaposleni, takmičenje, visina primanja, državno ili privatno vlasništvo;
- 4) *ciljevi Srbije u narednih deset godina*: održavanje reda u državi, davanje više prava ljudima da se izjasne o odlukama vlade, borba protiv rasta cena, zaštita slobode govora;
- 5) *promene*: važnost posla, razvoj tehnologije, pokoravanje vlasti i autoritetima, važnost porodičnog života; problemi omladine, ko bi trebalo da rešava probleme, poverenje u institucije, udruženje;
- 6) stav prema religiji, religijska pripadnost, verovanje u postojanje Boga; važnost Boga u životima ljudi; tvrdnje o religiji, odnos prema krštenju, simbol vere; upra-

žnjavanje religijskih aktivnosti; učestalost religioznih aktivnosti, shvatanje javnosti religije, učešće religijskih institucija u javnom životu; društvena uloga religijskih institucija; adekvatnost religijskih institucija; religijska nastava; osnovno religijsko obrazovanje; srednjoškolsko religijsko obrazovanje;

- 7) odnos religije i politike; prijateljstvo i politika; interesovanja za politiku; uticaj različitih institucija na stanovništvo Srbije; ocene kvaliteta upravljanja Srbijom, poređenje sa socijalizmom;
- 8) *stavovi o*: uspešnosti višepartijskog sistema, društvenim nejednakostima i pravednom društvu, odnosu privatizacije i ekonomskog stanja u Srbiji, odnosu solidarnosti i socijalizma; poželjno upravljanje Srbijom; moderne sekularne vrednosti: liberalizam, kapitalizam, rodna ravnopravnosti, građansko društvo, ljudska prava; odnos prema demokratiji;
- 9) uzroci sukoba na Balkanu: interesi političkih elita, mešanja stranih sila, nacionalizam, sukob različitih religija, sećanja na sukobe u prošlosti, nepoznavanje kulture suseda, urušavanje socijalizma i „ratnička kultura“ balkanskih naroda; političke preferencije; budućnost država koje pripadaju velikim civilizacijama;
- 10) ulazak u EU; razlozi za prihvatanje EU: kulturna, duhovna i jezička sličnost, bolja mogućnost zarade uprkos većem radu, mogućnosti putovanja, ugleda, rada i studija, sopstvenog biznisa; promene života nakon ulaska u EU: nezaposlenost, životni standard, ekonomski rast, očuvanje nacionalnog identiteta i kulture, socijalna sigurnost, lična bezbednost, socijalne razlike, zagađenje životne sredine, korupcija, organizovani kriminal, emigracija naših ljudi, imigracija stranaca, uticaj

Srbije u svetu, uticaj stranaca na događaje u Srbiji; bojazni zbog posledica ulaska u EU: gubitak društvene sigurnosti, nacionalnog identiteta i kulture, uticaja Srbije u svetu, smanjenja broja radnih mesta u Srbiji.

Istraženi stavovi studenata sadrže informacije o tipovima odnosa prema postojećem stanju i mogućem preobražaju vrednosti na ličnom i na društvenom planu. Da li će te promene zaista značiti postsekularnost i modernizaciju s dušom – „ostaje da se vidi“, da upotrebimo frazu uobičajenu u medijima, i da napomenemo da, prema mišljenju ispitanika, mediji (a jedan komentar sa margina poručuje „zajedno sa estradom“, jer su „dvoje isto“) imaju najviše uticaja na stanovništvo u Srbiji.

Tabela 6. Mišljenje studenata o uticanju nekih institucija na stanovništvo Srbije (u procentima).

Iz ove tabele se vidi i da je uticaj religijsko-crkvenog kompleksa na stanovništvo procenjen kao neznačajan, što se, u skladu sa prethodnim razmatranjem, može shvatiti kao teko-

vina sekularizacije, odnosno, gubitka veze sa transcendentnim smislom duhovnosti.

Rekonstrukcija teme kao što je *duhovnost*, na osnovu datog upitnika i odgovora studenata na neka pitanja ili delove pitanja, nije u potpunosti iscrpljena. Postoji u upitniku još implicitnih podataka koji ukazuju na imanentnu duhovnost akademskog podmlatka Srbije. No, s obzirom da oni zahtevaju interpretacije koje bi iziskivale dodatan prostor, a ipak ne bi bile dovoljne da se izvedu konačni sudovi zbog nedostatka eksplicitno formulisanog istraživačkog aparata, ovde možemo navesti samo još jedan jednostavniji primer. To je vrednovanje okolnosti koje su važne za uspešnu zajednicu dvoje ljudi (brak), koje je moguće povezati sa razmišljanjem o postsekularnoj duhovnosti, budući da otkriva duhovnost kroz doživljavanje onoga što bi se moglo shvatiti kao imanentno ili svetovno sveto.

U tom pogledu, najviše ispitanika se opredelilo za *međusobno razumevanje i poštovanje* (98% – veoma važno 82% i važno 16%). Takođe se veliki broj ispitanika opredelio za *ljubav* (95% – 81% i 14%) i *vernost* (94% – 69% i 25%). Posle toga je mnogima od ispitanika važno *vreme za prijatelje i aktivnosti* (93% – 48% i 45%), a niže su zastupljeni *dobri seksualni odnosi* (90% – 52% i 38%), pa *deca* (85% – 57% i 28%). Iza toga se smatra važnim *zajedničko obavljanje kućnih poslova* (83% – 32% i 51%), pa *prihodi domaćinstva* (80% – 21% i 59%) i *dobri stambeni uslovi* (75% – 19% i 56%). Oko 70% ispitanika želi *život odvojen od roditelja*, a samo oko 30% ispitanika smatra da je ista *veroisповest* važna, dok je još manjem broju njih važno isto *socijalno poreklo* (oko 25%), a najmanje je onih kojima su važna *slična politička uverenja* (oko 15%).

Na osnovu ovih elemenata, pretpostavićemo da je istraženom uzorku akademskog podmlatka Srbije bliska „imanentna duhovnost“, što može delovati ohrabrujuće, posebno kada se ima

u vidu problematičnost okruženja. Ipak, problem da se u vezi s tim donese neki decidan zaključak, ili da se bilo šta određenije tvrdi u vezi sa ovom temom („Postsekularnost i 'modernizacija s dušom'“), nije toliko u tome što je sloj ispitanih prilično mali u odnosu na celokupno stanovništvo – jer to je ipak važan sloj buduće inteligencije društva, koliko je to onemogućeno nedovoljnom usmerenošću istraživačkog kategorijalnog aparata na odgovore koji bi omogućili da se o ovoj temi stvori jasnija slika. To može biti promenjeno u nastavku ovakvih istraživanja.

Literatura

- Đurić, Jelena (2012) *Globalni procesi i preobražaj identiteta*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I.P. Albatros plus
- Hemond, E. F. (1994) „Kako razmišljati o svetom u svetovno doba“, u *Povratak svetog?* Niš:Gradina.
- P.E. Hammond (ed.) (1985) „Secularization: The Inherited Model“ (pp 9–20), *The Sacred in a Secular Age*, Berkeley: University of California Press.
- Nye, Malory (2004) *Religion: The Basics*, New York: Routledge.
- Sremac, Srdan; Beuk Sergej (2013) „Globalna kultura i religijska kriza u Evropi – Balkan kao potencijalni model?“ u *Svet i sveto*, Beograd: Otačnik.
- Nelson, Robert H. (2010) *The New Holy Wars, Economic Religion vs Environmental Religion in Cointemporary America*, Pennsylvania State University Press for the Independent Institute.
- Robinson, Ken; Lou Aronica (2009) *The Element*, New York: Penguin group.
- Rowson, Johnatan (2013) „Taking Spirituality Seriously“, *Social Brain*, UK:RSAblogs (<http://www.rsablogs.org.uk/2013/socialbrain/spirituality/> pristupljeno 7. 10. 2013.)
- Vasić, Slobodan (2008) „Desekularizacija kao posledica nereligijskih procesa“, *Religije Srbije: Mreža Dijaloga i Saradnje*, Beograd: BOŠ.